

Др Ненад Ђ. Нинковић и др Горан Т. Васин

СРПСКО ШКОЛСТВО У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ ОД ВЕЛИКЕ СЕОБЕ ДО РЕФОРМИ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ (1690–1774)

Генеа српског школства у Хабзбуршкој монархији од Велике сеобе (1690) до реформи Марије Терезије (1774) ишла је у правцу потискивања балканског поствизантијског наслеђа и прихватања просветитељских идеја. Полазећи од њих Срби су све више улагали у образовање, отварање основних и, по први пут у својој историји, средњих школа. Био је то одговор на изазове са којима су се срили у Хабзбуршкој монархији, последица угледања на школе које су постојале у њој, али и последица културног утицаја Руса који су се бавили просветом у српској средини. У раду се анализира настанак и развој српских основних школа у Хабзбуршкој монархији, напори појединаца и Црквено-народних сабора да се по први пут развије средње школство.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија, Карловачка митрополија, школство, Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Павле Ненадовић.

1. Велики бечки рат обележиле су миграције становништва у Панонији и на Балкану, простору на којем су се сударале војске, што је изменило његове етничке, верске, политичке и културне границе. Највећа међу овим миграцијама је била Велика сеоба Срба, која је уз низ мањих сеоба створила услове за излазак из средњовековног поствизантијског културног обрасца и окретање ка нововековном, западноевропском (Костић 2013: 133–137). Ипак, прве године после Карловачког мира (1699) за Србе у Хабзбуршкој монархији нису биле лаке, јер су се низали нови војни сукоби – Рат за шпанско наслеђе (1701–1714), Ракоцијев устанак (1703–1711), Аустро–турски рат (1716–1718). Током Ракоцијевог устанка дошло је до страдања и миграција Срба унутар Угарске. Верски притисци нису јењавали иако су Србима гарантована верска права кроз три Привилегије цара Леополда I (1690, 1691.

и 1695), за чије поштовање је тек уследила борба. У исто време српска црква у Хабзбуршкој монархији оличена од 1708. у Крушедолској/Карловачкој архиепископији (митрополији) имала је неколико тешких догађаја. Од смрти патријарха Арсенија III Црнојевића (1706) до избора за првојерарха Викентија Поповића Хаџилавића (1713–1725) била је више без поглавара, него што га је имала, јер су двојица митрополита – Исаија Ђаковић (1708) и Софроније Подгоричанин (1710–1711) на трону провели свега по неколико месеци, док су администратори Митрополије умрли током седисвакандије – Стефан Метохијац 1709, а Христофор Димитријевић 1712. Све су то били разлози што крајем 17. и почетком 18. века у Хабзбуршкој монархији није било пуно простора за развој српског школства иако није недостајало иницијативе (Микавица – Лемајић – Васин – Нинковић 2016).

Патријарх Арсеније III се 1698. обратио цару Леополду I са предлогом да на поседу Сечуј, који му је цар у то време доделио, дозволи оснивање Гимназије. Међутим, пошто је патријарху убрзо оспорено право на овај посед, није дошло до њеног отварања (Гавриловић 2009: 52). Зато је Арсеније III у новој молби 16. јула 1706. поново тражио дозволу да отвори нижу Гимназију и да се Србима дозволи образовање у католичким школама и универзитетима без притиска да промене вероисповест. Његова молба је остала без одговора (Руварац 1894: 5–6; Точанац 2008: 213–214). После патријархове смрти Крушедолски сабор (1708) је упутио владару предлог да се из прихода Пакрачког владичанства узме 2.000 форинти за оснивање ниже Гимназије у Осијеку. Будимски посланици су на истом Сабору тражили да се епископи старају о отварању школа, али је иницијатива на обе стране прошла без успеха (Точанац 2008: 214–215). Док су патријарх и Сабор желели отварање средњих школа владар је покушао да поправи стање у погледу основних. Када су на самом почетку 18. века у Потисју, Поморишју, Посавини и Подунављу, организована војнограничарска насеља прописано је да у сваком, укључујући и српска, буде остављено место за основну школу и сесија земље за издржавање учитеља. До поправљања школства на овој основи, ипак, морало је да прође још неколико деценија (Деспотовић 1888: 32).

Средње школе су постојале у већим угарским градовима, у којима су живеле српске занатлије и трговци. Тада су Гимназије (граматикалне школе) биле искључиво у рукама католичке цркве. Како је у њих православној деци приступ био отежан или немогућ, код српске елите се јавила жеља да по угледу на мађарске оснују сопствене. Поред верске наставе у њима је посебна пажња поклањана учењу латинског језика преко којег се комуницирало са институцијама и царем. Добро савладавање латинског језика је бившим ученицима служило у пословима које су могли обављати за цркву, школу или локалну власт. Католичке гимназије су се састојале од шест класа, у првој су стицана основна знања, у наредне три су се радили деклинација, коњугација и синтакса латинског језика, а у последње две поетика и реторика. Као уџбеници коришћена су дела класичних аутора, чији је стил

подражаван. Често су за ученике ових школа постојали посебни интернати (Komlósi 1991: 267; Микавица – Лемалић – Васин – Нинковић 2016: 318–323).

Оснивању средњих школа после Пожаревачког мира (1718) посветио се београдски митрополит Мојсије Петровић. Како међу Србима није имао адекватних наставника за рад у њима, а плашио се да би ангажовањем католика отворио врата унијаћењу, обратио се (1718. и 1721) за помоћ руском цару Петру Великом. Тражио је материјалну помоћ и два учитеља који би радили у једној или две словенско–латинске школе (Грулић 1908: 31–32; 1910: 102). Наставни језик у њима је требало да буде рускословенски (позна редакција), а циљ добро савладавање латинског. После друге молбе цар Петар Велики је наредио да се Србима упуте књиге и два наставника који ће платити добијати из Русије. Очекујући њихов долазак митрополит је 1724. упутио посланицу свештеницима тражећи да при храмовима отварају школе, а сами да науче напамет Десет Божијих заповести, Символ вере, Седам свјетих тајни и неке молитве. Сабор који је Мојсија Петровића изабрао за карловачког митрополита (1726) одлучио је да где то прилике дозвољавају буду отворене школе и да при сваком епископском седишту школу издржава епископ. Решено је да се у седишту Митрополије оснује немачка и српска школа (Точанац 2008: 215–216; Нинковић 2012: 242–243). Иако све ове одлуке нису испуњене, нешто је могло бити урађено када су половином 1726. у Сремске Карловце стигли учитељи из Русије, браћа Максим и Петар Суворов. Митрополит Мојсије ни по њиховом доласку није престао да тражи помоћ од владара да унапреди српско школство. У том циљу је 1729. предлагао цару Карлу VI да помогне отварање шест школа за Србе, од ниже Гимназије до Академије, а у Београду стварање образовног центра. О томе је расправљао и Сабору из 1730 (Грулић 1910: 102–103; Точанац 2008: 216–217).

Петровићев наследник, београдско–карловачки митрополит Викентије Јовановић (1731–1737), делио је са претходником просветне идеје. На његов позив из Русије су стигли нови наставници – Синесије Залуцки, Емануил Козачински, Петар Падуновски, Трофим Климовски, Георгије Шумљак и Јован Мјенацки. Уз њихову помоћ митрополит је могао да установи у Сремским Карловцима прву српску Гимназију (1731–1737). Залуцког, а потом Козачинског је поставио за надзорника свих српских школа, као и проповедника у Саборној цркви у Сремским Карловцима (Нинковић 2012: 244–245). Гимназија у Сремским Карловцима је била приватни митрополитов завод, тако да је њена судбина постала 1736. неизвесна јер је тада Викентију Јовановићу за помоћника наметнут темишварски епископ Николај Димитријевић. Још је теже стање настало следеће године када је митрополит умро. На његово место је дошао патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента (1725–1748), који услед Аустро–турског рата (1737–1739) није могао да се посвети школама и Гимназија је угашена 1737 (Јакшић 1900: 158–165; Микавица – Лемалић – Васин – Нинковић 2016: 323).

Поред Сремских Карловаца у доба митрополита Викентија Јовановића радиле су повремено средње школе у другим градовима. Најзначајнија међу

њима је била словенско–латинска Рождествено–богородичина школа бачког владике Висариона Павловића. Основана 1731/1732. брзо је је стекла ранг Гимназије (Достанић 2000: 619–628). Средње школе су, такође, повремено радиле у Београду, док је арадска, у којој је наставник био Петар Суворов (1729–1731), имала неке основе средње. Сегединци су покушавали да за своју децу отворе средњу школу и у том циљу су се обраћали владици Висариону и руском посланику у Бечу – Ланчинском, тражећи Максима Суворова за учитеља. Чак су 1734. код Ланчинског у Беч ишли сегедински сенатор Игњатије Ракић и секретар Павле Јовановић. Суворов је у Сегедину 1735–1736. радио као учитељ, уносећи у основну елементе средње школе, али није постигао значајније резултате (АСПЕБ, С, IX–7/1736. и Рачун од 5. августа 1737; Грулић 1908: 82–84).

Материјална оскудица је дуго била основни проблем при оснивању школа. То се уочава из поступака патријарха Арсенија III, затим, захтева Сабора за државном помоћи, и молби митрополита Петровића упућених цару Петру Великом. Да би се увео ред у финансирање средњих школа Сабор из 1730. је закључио да је неопходно основати Школски фонд и разрезати порез за њега. Посланици су сматрали да би у Школски фонд могла ући средства од милостиње коју би по епархијама скупљали митрополитови егзарси, као и средства до којих би се дошло продајом кадуцитетне имовине.¹ Двор је одбио предлог јер српски Сабор није био сталешка скупштина, због чега није имао право увођења пореза (Точанац 2008: 215–219). У намери да превазиђе проблем митрополит је 1733. наредио да се при црквама уведу школске кутије за прилоге, а свештеницима да утичу на вернике како би они били што већи. Пристао је и на поклоне у виду пољопривредних производа. Овако скупљена средства нису била довољна за школски фонд, због чега је 1735. на Сабору поново расправљано о њему, али, као и раније, без успеха (Јакшић 1900: 215–222; Точанац 2008: 219–221).

Сабор из 1744. је тражио помоћ Двора за отварање средњих школа, али је у исто време тражио од епископа да их основају при својим резиденцијама (Васин –Нинковић 2018: 37). У складу са том одлуком горњокарловачки владика Павле Ненадовић је у Плашком отворио Клирикалну (Богословску) школу. У њој је требало да се образују будући свештеници за Горњокарловачку и Костајничку епископију. Ненадовић је издао наредбу да у његовој дијецези нико не може добити парохију ако није образован (Нинковић 2017: 52–53). Будимски посланици су на Сабору 1748. захтевали да се поведе више рачуна о школама, а нови митрополит Исаија Антоновић (1748–1749), и сам пореклом Будимац, покушао је да оснује Семинарију, школу за свештенике. Планирао је слање егзарха ради скупљања материјалне помоћи за њу,

¹ Право кадуцитета је српској цркви у Хабзбуршкој монархији дато Другом привилегијом (20. август 1691), а коначно је редуковано Деклараторијом Марије Терезије (16. јул 1779). По њему је (до 1779) црква наслеђивала имовину покојника који су умрли без директних наследника и тестаментa (за више видети: Нинковић – Васин 2020: 137–147).

али га је смрт претекла у остварењу ове намере (Нинковић 2013а: 198). Антоновићев наследник на митрополијском трону, такође Будимац, Павле Ненадовић (1749–1768) је неколико дана по избору за митрополита тражио од Дионисија Новаковића план за Гимназију, а потом у Сремским Карловцима основао Покрово–богородичне школе. Иако су њихово затварање тражили језуити и сремски бискуп Никола Гибовић, оне нису угашене за Ненадовићевог живота (Гавриловић 1969: 455–462; Нинковић 2017: 439).

Митрополит Павле је као некадашњи егзарх Мојсија Петровића и Викентија Јовановића боље од свих савременика знао који проблеми муче српско школство. Зато је одмах по избору за првојерарха решио проблем финансирања карловачких средњих школа оснивањем Клирикалног фонда. Први је у њега дао прилог од 50 дуката уз обећање да ће сваке године до краја живота давати још по десет, што је подстакло и друге на сличну одлуку. Међутим, митрополит је знао да ово није трајно решење и зато је прописао колико која црквена општина у Архиепископату мора сваке године да приложи у њега. Посебно је одредио колико ће прилагати свештеници, епископи и манастири. Од средстава која се плаћају приликом добијања свештеничког чина део је уплаћиван у овај фонд, а у цркве је поново вратио школске кутије. О свим средствима за Клирикални фонд су вођени протоколи у црквама, а главни је водио економ у Сремским Карловцима. Фонд је константно растао иако средства у њега нису пристизала редовно (Нинковић 2020: 57–58). Ненадовић је прописао да он лично до смрти буде на челу Фонда, а када умре да контролу преузме Сабор, Синод, администратор и нови митрополит. Нажалост, ово се показало као лоша одлука, јер када је Ненадовић умро седисваканција је трајала годину дана и нико није могао да из Фонда исплаћује наставнике тако да су се Покрово–богородичне школе угасиле. Ипак, Фонд је наставио да постоји. У време Ненадовићеве смрти у њему је било 34.000 форинти, док је између 1749. и 1768. потрошено на плате учитеља и рад школа још 18.000, тако да је укупан капитал износио 52.000. Сам Ненадовић је током 19. година приложио у њега преко 11.000 форинти (Нинковић 2017: 437–439). Поред наведеног, митрополит Ненадовић је развоју школства допринео и приближавањем верницима колики је његов значај кроз низ посланица са просветитељским идејама, од којих су неке читане у цркви сваке недеље и празника током три године (Нинковић 2013: 303–305).

2. Основне школе. Није било пуно разлике између српских и основних школа других народа Хабзбуршке монархије, осим што српске није надзирала католичка црква, као у случају протестантских, него је за њих по правима стеченим Привилегијама била надлежна Карловачка митрополија. У првој половини 18. века основне школе су код Срба најпре отворене у градским насељима, а потом у селима, мада су у њима биле ређе. Као и код других народа учитељски кадар није посебно школован. У Хабзбуршкој монархији учитељи су најчешће били свештеници, услужени војници, студенти

и црквени послужитељи (KOMLÓSI 1991: 260, 266). У основним школама било да се ради о мађарским, чешким, немачким или српским, верска настава је била од посебног значаја, а поред ње је учено читање, писање и основне рачунске операције (VOSELKA 2004: 239–24; KOMLÓSI 1991: 265–266). У појединим српским школама обука у писању је била посебно важна, о чему сведочи школа коју је при цркви Светог Луке у Сентандреји првих година после Велике сеобе држао монах Кипријан Рачанин, а у којој су ученици спремани за преписиваче богослужбених књига (ПАВИЋ 1972: 11–13).

У градовима су основне школе, због економске снаге православне заједнице, биле у бољем стању него у селима, посебно јер су црквене општине, трговачка и занатлијска удружења обезбеђивале новац за школовање сирочади и деце из сиромашних породица. У Будиму се чак јавља назив *сиројшњски настѡвник* за учитеље који су почетком друге деценије 18. века ангажовани за њихово учење (ПОПОВИЋ 1952: 259–260). Ипак, чак су и Будимци са проналаском добрих учитеља имали проблема. У доба митрополита Викентија Јовановића истицали су да би могли плаћати учитеља у основној школи са 200 форинти годишње, што је тада била знатна сума новца, због чега је Максим Суворов безуспешно покушавао да добије посао код њих. Петар Суворов је имао више среће и од 1735. до 1737. радио као помоћни учитељ у Будиму. Плату учитељима некада је давала црква из прилога свих грађана, а некада је она дељена између цркве и ученичких родитеља. Уговори са учитељима су склапани сваке године и у њима су дефинисани услови рада и плата. У случају да је њен новчани део био мали, учитељи су добијали пољопривредне производе, дрва, храну. Постоје примери да су у црквама носили тас и тако скупљали новац за себе или да су обављали дужности звонара, а таксе за звоњење узимали на име учитељске плате (АСПЕБ, С, 3/1734. и Рачуни Мануила Софронијева). У доба митрополита Викентија Јовановића Сегединци су учитеља месечно плаћали 8 форинти и 33 новчића, што је сматрано добрим износом (АСПЕБ, С, 3/1734). У градовима су куповане куће са наменом да у њима буде смештена школа. Будимци су ово више пута покушавали, док су Сегединци зидали нову током Суворовљевог боравка код њих (ПОПОВИЋ 1952: 258–267; 1990: 394). Основна школа је постојала и у Новом Саду у првим деценијама 18. века. У њој су повремено радила два учитеља, тако да је владика Висарион могао да се посвети оснивању средње школе (ЕРДУЛХЕЉИ 1894: 279). Слична ситуација у погледу основних школа је била и у осталим градовима са српским становништвом. У селима је стање било теже, али како је одмицао 18. век и у њима се поправљала ситуација (НИНКОВИЋ 2015: 151–154; МИКАВИЦА – ЛЕМАЈИЋ – ВАСИН – НИНКОВИЋ 2016: 320–321).

У католичким срединама на западу Угарске, који је сматран најнапреднијим мађарским делом Монархије, почетком 18. века свако седмо насеље је имало школу (VOSELKA 2004: 239). То стање се временом поправљало, па је око 1770. школу имало скоро свако друго насеље (KOMLÓSI 1991:264). Број српских основних школа тешко је утврдити због њиховог привременог

карактера. Поузданији подаци су настали тек у време Павла Ненадовића. Пред крај његовог живота у Банату је било 66 основних школа са 1.129 ученика, 53 српска и 24 румунска учитеља. Знатно боља ситуација је била у Бачкој, као и Срему у којем је радило 54 школе, што је било у складу са угарским просеком да она постоји у сваком другом насељу. Лоше стање је било код Срба у Хрватској и Славонији где је било само пет основних школа, а и оне нису увек радиле. Када се саберу сви подаци, у Карловачкој митрополији пред крај Ненадовићеве управе је постојало 211 основних школа. У то време оне су се налазиле у 12,78% од 1.651 насеља у којима су живели Срби (Гавриловић 1974: 136–153). Тај проценат приближно одговара бројности мађарских и немачких школа са почетка 18. века, мада овако упоређени подаци не дају довољно добру слику. Ако се изузму Хрватска и Славонија, стање у погледу броја школа није било лоше. У 1.651 насеље у којима је било Срба убројана су и места са једном или две српске породице, где није било никаквог основа да буде отворена основна школа (VOCELKA 2004: 239). Поуздано се може тврдити да је у Славонији и Хрватској стање било врло лоше, у Банату испод државног просека али са тенденцијом напретка, док је у Срему, Бачкој или на северу Будимске епископије, број школа био у складу са државним просеком – једна школа на два насеља (Гавриловић 1974: 136–153).

До доласка руских учитеља у српским основним школама се читање учило на србуљски начин тј. употребом богослужбених књига писаним српском редакцијом старословенског језика. Када је митрополитов изасланик Владислав Малеску 1724. донео 400 примерака Буквара Теофана Прокоповича у српско друштво је озбиљније ушла руска грађанска ортографија и руска редакција старословенског језика, тако да је потискиван србуљски начин учења. Брзо је дошло и до удвајања симбола за неколико гласова (Младеновић 2005: 80–83). Језичким променама су допринели и бивши ученици школа у којима су предавали Руси, а који су и сами постајали учитељи. До промене није дошло у једној години, него се ради о процесу чији је интензитет зависио од више околности. Најјачи је био тамо где је било више српских школа, у градовима и срединама близу Новог Сада и Сремских Карловца, одакле се нови славеносрпски језик ширио институционално преко Карловачке митрополије током читавог 18. века (Бјелаковић – Нинковић 2020: 455). Пре Прокоповичевог Срби су имали рукописни Буквар Кипријана Рачанина, али он није умножен у већем броју да би могао бити коришћен у настави (Младеновић 1989: 17), са друге стране, Прокоповичев су митрополити три пута прештампали – Мојсије Петровић 1726. и 1727, а Викентије Јовановић 1734. Буквар се састојао из два дела, једног са верском тематиком из које је вршена катихизација и дела преко којег су деца учила да читају и пишу. Најпре су морали да науче слова и слоге, а потом су свакодневно вежбали срицање. Уз то учили су имена слова и њихову бројну вредност. За вежбе писања и рачунања у почетку су коришћене воштане таблице, а касније, када су парохије економски ојачале, мастило и хартија (Грујић 1908: 83–90).

Школске зграде од чврстог материјала биле су ретке, чак и у градовима, са изузетком Будима, Сегедина, Новог Сада, Београда и Сремских Карловаца. Тамо где је у првој половини 18. века постојала школска зграда она се по квалитету градње није разликовала од кућа у насељу, а оне су прављене од земље, прућа и дрвета. Тек су реформама Марије Терезије у задњој деценији њене владавине постављени стандарди за градњу школских објеката (GRIMM 1990: 238–252; VOCELKA 2004: 364–366). До тада, настава се могла одвијати не само у школама него и у црквама или свештеничким домовима. Утолико је то било лакше јер су учитељи често били свештеници или су имали дужности и у црквама, мада се те обавезе губе пред крај прве половине 18. века (Чурић 1974: 101–103).

3. СРЕДЊЕ ШКОЛЕ. Почетак српских средњих школа везује се за име Максима Суворова. Он је у Сремским Карловцима 1. октобра 1726. отворио школу, иако је имао свега седам ученика. Сматрајући да ће му Београд пружити боље услове за развој образовања, напустио је Карловце и 2. фебруара 1727. отворио школу у Београду. Како је овде наишао на неразумевање придворних монаха, чијој нетрпељивости је и сам допринео, први покушаји да организује наставу прошли су са slabим резултатима. Митрополит Петровић је био незадовољан Суворовљевим радом, али је схватао да кривица није само његова, него одговорност сноси и средина у коју је дошао. Зато је упутио посланицу обавештавајући вернике и епископе о отварању средњих школа – словенске, латинске и грчке. Родитеље је позивао да у Сремске Карловце пошаљу своју децу, за коју је децембра 1727. поново отворена Суворовљева школа (Грулић 1910: 111–112). Ситуација је била пуно боља него 1726. јер је митрополит по повратку из Беча купио једну кућу за школску зграду, док је стара школа проширена и реновирана. Истовремено, део просторија у Митрополијском двору намењен је за ученички интернат, док су она деца која нису живела у њему смештена по приватним кућама (Грулић 1908: 48, 50, 79–82).

Суворовљева школа је као нижа Гимназија имала четири класе – први припремни (класа буквараца) и три граматикална. Док је Петар Суворов предавао у припремном разреду, Максим је почетком 1728. наставу држао у првој граматикалној класи. Иако је у овој школи требало да се учи латински језик, најпре је настава држана из граматике рускословенског језика, на основу поједностављеног дела Мелетија Смотричког. После годину и по дана, јуна 1729. Максим је почео да предаје латински језик (Нинковић 2012: 244). Те године је његов брат Петар отишао у Арад код епископа Викентија Јовановића и ту отворио школу по угледу на Карловачку. Пошто је остао без братовљеве помоћи Максим је међу ученицима изабрао тројицу помоћника, за припремни разред, словенску и латинску граматику (Чурић 1974: 105–108). Препуштање наставе латинског језика помоћнику показало је недовољну Максимову посвећеност образовном процесу. Он није био задовољан платом јер му она обећана из Русије није стигла све до 1731 (300

рубаља годишње), али му је за то време митрополит исплатио дугове и давао му годишње из сопствених средстава 200 форинти. Стање је било подношљиво док Мојсије Петровић био жив, али када је 27. јула 1730. умро, Суворов се суочио са великим незадовољством епископата. Како је претио Сабору који је бирао новог митрополита да ће одати да је он руски поданик, што је Мојсије Петровић желео да сакрије, јавио се још већи отпор ка њему. Суворов је остао у Сремским Карловцима још неко време, али се није бавио просветом. Потом је отишао у Беч, где је 1731/1732. био митрополит. Због честих захтева Викентије Јовановић је постао нерасположен према Суворову и покушавао је да га удаљи не само од себе, него и из Беча. Суворов је зато тражио ангажман у градским школама све до половине 1737. када се вратио у Русију (Грулић 1908: 63–64, 71–76).

Иако Суворовљева школа није дала очекиване резултате једна њена тековина је била значајна – ученици који су је похађали стекли су довољно знања да привремено, до доласка бољих учитеља, одрже школу живом. У просветном раду нису били усамљени, јер су им се придружила двојица питомаца митрополита Петровића, који су код пијариста у Ђеру учили латински језик (Нинковић 2012: 244–245). На позив митрополита Викентија (1731) из Русије су ускоро стигли нови учитељи. Тако не само да је Суворовљева школа сачувана, него је настава у њој унапређена и она је прерасла у потпуну Гимназију са шест класа. У Београду је митрополит Викентије основао словенску и латинску школу. Поред њих постојала је грчка основна школа коју је Јовановић желео да подигне на ниво средње, али у томе није успео. Најзначајнија личност у латинској београдској школи је био руски монах Петар Михајловски, а у грчкој ватопедски монах Анатолије, који је утицао и на развој карловачког појања. По смрти митрополита Викентија угашена је Гимназија у Сремским Карловцима, а падом Београда под османску власт 1739. и овдашње школе су нестале. У Сремским Карловцима је наредних дванаест година постојала само основна школа коју је водио даровити ђакон Петар Рајковић. Он је, кад год су му то прилике допуштале, уводио у њу елементе средње школе, дајући посебан квалитет настави (Грулић 1908: 155–157, 168–169).

У Угарској је било 62 Гимназије као што је била Карловачка из времена митрополита Јовановића. Све су оне биле у рукама католичке цркве, а 31 од њих под управом језуита. Управо на овакве школе су се Срби угледали, те не чуди што Јовановићева Гимназија није била једина таква српска школа (Ковиланић 1973: 31; Komlósi 1991: 267). Како је већ речено, сличну школу – Рождествено–богородичну – основао је у Новом Саду бачки епископ Висарион Павловић. Њен први управник је био Матеј Јеленек (до 1743), а потом Дионисије Новаковић, руски ђак и будући будимски епископ. Међу наставницима у овој школи је у почетку било и Руса, а похађало ју је укупно око 60 ученика сваке године (Ковиланић 1973: 31; Достанић 2000: 619–628; Нинковић 2012: 245–246).

Даљи развој српских средњих школа везује се за име митрополита Павла Ненадовића. Он је без молби упућених ка двору учинио одлучан корак и 1749. у Карловцима отворио Покрово–богородичне школе које су се састојале од Словенске, Латинско–немачке и Клирикалне. Њихов управник је био Петар Несторовић, син будимског протопрезвитера Нестора Живановића. Већ 1750. митрополит је платио зидање нове школске зграде у близини своје резиденције (Кириловић 1929: 2–7; Гавриловић 1974: 126). У ове школе су долазиле особе које су већ стекле основно образовање у локалној средини. Клирикална је била намењена свештеницима и монасима. Настава у њој је одржавана сваког дана од 7. до 9, а потом од 13 до 16 часова. Ученици су обавезно присуствовали богослужењима. Пошто је међу њима било ожењених особа прописано је да се настава одвија у циклусима од три месеца. У току године ови ученици би три месеца учили у Карловцима, потом се на три месеца враћали својим кућама, затим се опет три школовали, а три проводили са својим породицама. На крају године су организовани испити које су полагали пред учитељем и чланом Конзисторије, односно епископом. Испити су били комбинација усмених и писмених одговора, а сви резултати су саопштавани митрополиту. У школама је владала строга дисциплина, преступи су кажњавани јавно, батинама испред школе, које је понекад изрицао сам Павле Ненадовић. Наставници у Клирикалној школи су били монаси, а за њене и потребе Словенске школе митрополит је у Римнику прештампао *Словенску граматичку* Мелетија Смотричког (Костић 2010: 285; Гавриловић 1974: 127–128).

Словенска и Латинско–немачка школа су имале сличну структуру. Делиле су се по класама, свака по шест, с тим што је Словенска сматрана за нижу од Латинско–немачке. По њеном завршетку ученици су могли да пређу у Латинско–немачку. Овакво уређење школа је одговарало језуитским граматикалним школама односно Гимназијама. Класе су се делиле на граматикалне (нижа Гимназија) и реторичке (потпуна Гимназија). Повремено је, некада самостално а некада као део Словенске, радила Грчка школа у којој је настава била на грчком језику, а као уџбеници коришћене су богослужбене књиге, као и нека за сада непозната грчка граматика (Нинковић 2012: 247–249; АСАНУК, МПА, „А“, ПБШ). У Латинско–немачкој школи ученици су учили латински и немачки, а поред њих катихизис, библијску историју, историју грчких, римских и византијских царева, народну (српску) историју, калиграфију, географију и аритметику. Имали су и обуку из појања. Немачки језик је предаван у свим класама, а ученици су са српског целе делове Катихизиса преводили на немачки и учили напамет (АСАНУК, МПА, „А“, ПБШ, 1–4, 7–9, 11/1753, 1–3, 9–12/1755). У Клирикалној и Словенској школи су као уџбеници коришћене и богослужбене књиге, као *Катихизис* Петра Могиле и *Србљак* Синесија Живановића. За латински језик је коришћена *Латинска принципција* и *Латински буквар* Емануела Алвариса. Од 1767. употребљавали су *Первије начашки латинскога језика*, односно књига у којој су се нашла три превода – дело Елијуса Доната из 4. века, које је већ у средњем

веку постало уџбеник за латински језик, а које је Србима било познато на основу издања из 17. века Јохана Ренијуса, *Мали речник (Primitiva Latina)* Христофора Целарија и *Школски разговори (Colloquia sclasatica)* Јоакима Лангеа. Њих је превео и у Венецији штампао Захарије Орфелин уз свој предговор, наводећи у њему да раније коришћен превод штампан у Русији није био увек разумљив српским ученицима, као и да се на овај начин снижава цена књига, јер су се у оквиру једне нашла три дела за учење латинског језика. За аритметику је коришћен уџбеник Василија Дамјановића штампан у Венецији, а за реторику Саоријев уџбеник из 1750. Коришћени су дела Тита Ливија (*Ab urbe condita*), Цицерона (*Epistolae*), Овидија (*Елеџије*), а у вишим разредима Јулија Цезара и Корнелија Непота. Ученици су вежбали превођење на три језика тако што су текст са немачког преводили на славеносрпски, а потом на латински.² Посебно су се вежбали у писању састава на латинском језику. Они који су га најбоље савладали повремено су држали говоре на њему (ПНЛЯ 1767; Симић 2013: 35-36; Нинковић 2017: 445–447; АСАНУК, „А“ ПБШ).

У Покрово–богородичној школи су плате зависиле од врсте наставника. Тако су наставници у свештеничком чину били мање плаћени од световњака јер су имали дужности у црквама и на основу њих остваривали део зараде. Највећу је имао ректор Несторовић, у зависности од године, између 245 и 300 форинти (Нинковић 2017: 445). Оволики износ су после Терезијанских школских реформи имали учитељи средњих школа, што упућује на закључак да су плате српских наставника у Покрово-богородичним школама биле на државном нивоу (GRIMM 1991: 241).

Смрт митрополита Павла Ненадовића 26. августа 1768. значила је крај и за Покрово-богородичне школе. Седисваканција је трајала годину дана, а на њеном почетку право нередовно стање, јер је Марија Терезија поништила избор бачког епископа Мојсија Путника за администратора Митрополије и на његово место поставила вршачког владуку Јована Георгијевића. Он до фебруара 1769. није дошао у Сремске Карловце, тако да није имао ко да брине о учитељским платама и настави, те су школе престале са радом (Нинковић 2014: 188–192). Све до доласка на митрополијски трон Стефана Стратимировића у Сремским Карловцима није било српске Гимназије, а тај недостатак је привремено надокнађивала Рождествено-богородична школа у Новом Саду, док и она 1789. није угашена (СТАЛИЋ 1949: 53–66). У међувремену Марија Терезија је почела са реформом образовног система, настава је стандардизована и у великој мери секуларизиована. Био је то нови изазов за српско школство у којем су се Карловачка митрополија и Срби добро

² Сачувана је оваква вежба ученика Давида Георгијевића. Он је немачки текст: *Ich here, dass du ein gutter Saldat in die Gemainswesen bist, welches mich seehr er freyt hatte*, превео на славеносрпски: *Слиццају га ѿи во обшћесѣве добриј воин јеси, жеже мне зели ѿвољстѣвовање*. Потом га је превео на латински: *Audis te in republica bonnum militemere, quod admodum animo recreor* (АСАНУК, „А“ ПБШ).

снашли и знатно унапредили своје образовне институције, како у погледу броја и врсте школа, тако и наставе у њима, што је постала основа за национални препород крајем 18. и почетком 19. века (Нинковић 2011).

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АСАНУК, МПА „А“, ПБШ (Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „А“, Покрово-богородичне пшколе).
- АСПЕБ, С, (Архив Српске православне епархије будимске у Сентандреји, фонд Сегедин).
- ПНЛЯ 1767 (*Первые Начальники латинскаго языка тамо есѣтъ: М. Иоанна Ренія Донаѣвъ, и Хрѣстофора Целларія Манѣѣѣ Лексиконъ, съ Ланѣевыми Школными Разѣсворами*, превоо Захарије Орфелин, Венеција: Штампарија Димитрија Теодосија 1767)
- Бјелаковић, И., Н. Нинковић. Пословноправна преписка српских капетана из Јужне Угарске (Национални архив у Сегедину, 1727–1746). *Зборник Маѣице срѣске за књижевност и језик* 68/2 (2020): 455–481.
- Васин, Г., Нинковић, Н. *Историја Будимске епархије*. Сремска Митровица: Историјски архив „Срем“, 2017.
- Гавриловић, Н. Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века. *Историја школа и образовања код Срба*. Едиб Хасанагић (ур.). Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974, 119–152.
- Гавриловић, С. Настојања патријарха Арсенија Чарнојевића око права на десетину и земљишни посед (1690–1706). *Сѣудије из ѣривредне и груѣтивене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века*. Љубомирка Кркљуш (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2009, 40–65.
- Груић, М. Р. *Срѣске школе (од 1718–1739 ѣ): ѣрилоѣ кулѣурној историји срѣскоѣ народа*. Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1908.
- Груић, М. Р. Прилози за културну историју српског народа. *Сѣоменик Срѣске краљевске академије* XLIX (1910): 100–152.
- Деспотовић, П. *Школе Срба у Угарској и Хрватској*. Крагујевац: Шумадиска штампарија, 1888.
- Достанић, Р. Необични владика Висарион. *Педагоѣшка сѣварност* 7/8 (2000): 619–631.
- Ердухељи, М. *Историја Новоѣ Сага*. Нови Сад: Општинство слоб. кр. вароши, 1894.
- Јакшић, М. *О Вићенѣиѣју Јовановићу*. Нови Сад: Штампарија Српске књижаре браће М. Поповић, 1900.
- Кириловић, Д. *Срѣске основне школе у Војводини у 18. веку: (1740–1780)*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929.
- Ковиланић, Р. *Срѣски ѣисци у Браѣислави и Модри XVIII века*. Нови Сад: Матица српска, 1973.

- Костић, М. Доситејев пријатељ и саветник Секереш. *Културно–историјска раскрсница Срба у XVIII веку*. Чедомир Вишњић и Драго Роксандић (ур.). Загреб: СКД Просвијета, 2010, 275–297.
- Костић, М. Формирање и модернизовање српског вишег друштва у Војводини XVIII века. *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*. Чедомир Вишњић и Драго Роксандић (ур.). Загреб: СКД Просвијета, 2013, 133–137.
- Микавица, Д., Н. Лемалић, Г. Васин, Н. Нинковић. *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918.* књ. 1. Нови Сад: Филозофски факултет – Прометеј – РТВ, 2016.
- Младеновић, А. *Славеносрпски језик: сџуџије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- Младеновић, А. Београдски митрополит Мојсије Петровић (1713–1730) и почетак стварања српског књижевног језика новијег времена. *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику* XLVIII/1–2 (2005): 77–84.
- Нинковић, Н. Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777. *Исџраживања* 22 (2011): 167–183.
- Нинковић, Н. Прилог проучавању српског средњег школства у Хабзбуршкој монархији и наставе класичних језика 1726–1768. *Антика, савремени свет и рецеџиџија античке кулџуре*. Растко Васић, Данијела Стефановић и Ксенија Марицки Гађански (ур.). Београд: Друштво за античке студије, 2012, 240–251.
- Нинковић, Н. Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. г. као пример беседе код Срба. *Антика и савремени свет научници, исџраживачи и џумачи*. Ксенија Марицки Гађански (ур.). Београд: Друштво за античке студије, 2013, 297–308.
- Нинковић, Н. Исаија Антоновић епископ арадски и митрополит карловачки (1731–1749). *Исџраживања* 24 (2013а): 179–203.
- Нинковић, Н. Администрирање Карловачком митрополијом епископа Мојсија Путника. *Исџраживања* 25 (2014): 187–201.
- Нинковић, Н. *Српска црквена оџциџина Лађарак*. Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, 2015.
- Нинковић, Н. *Миџроџолиџи Павле Ненаџовић*. Нови Сад: Филозофски факултет, Историјски архив „Срем“, 2017.
- Нинковић, Н. Васин, Г. Право кадуцитета у Карловачкој митрополији (1691–1779). *Црквене сџуџије* 17 (2020): 137–147.
- Нинковић, Н. Тефтер црквених рачуна Сремске епархије 1753–1754. године. *Меџовиџа џрађа* XLI (2020): 53–86.
- Павић, М. *Гаврил Сџефановић Венџловић*. Београд: Српска књижевна задруга, 1972.
- Поповић, Ј. Д. *Срби у Будиму*. Београд: Српска књижевна задруга, 1952.
- Поповић, Ј. Д. *Срби у Војводини*. Књ 2. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- РУВАРАЦ, Д. *Позиви и озџиви или радња џојединих српских архиеџискоџа у миџроџолији карловачкој око џодизања српских џкола и сџварања фонџова за њихово издрџавање*. Земун: Штампарија Јове Карамата, 1894.

- СИМИЋ, В. *Захарије Орфелин (1726-1785)*. Рукопис докторске дисертације. Београд: Филозофски факултет, 2013.
- СТАЈИЋ, В. *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*. Нови Сад: Матица српска, 1949.
- ТОЧАНАЦ, И. *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*. Београд: Историјски институт, 2008.
- ЧУРИЋ, Р. Српске школе у Хабзбуршкој монархији до половине XVIII века. *Историја школа и образовања код Срба*. Едиб Хасанагић (ур.). Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974, 79–117.

*

- GAVRILović, N. Ketten-Wulfenov izveštaj o karlovačkoj Pokrovo-bogorodičnoj školi. *Pedagoška stvarnost* 7 (1969): 452–465.
- GRIMM, G. Expansion, Uniformisierung, Disziplinierung. Zur Socialgeschichte der Schulerziehung in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750–1825)*. Hg. Wolfgang Schmale und Nan L. Dodde, Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 1991, 225–254.
- KOMLÓSI, S. Schule und Erziehung in Ungarn (1750–1825): Zwischen Systemerhalt und Modernisierung. *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750–1825)*. Hg. Wolfgang Schmale und Nan L. Dodde, Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 1991, 255–293.
- VOCELKA, K. *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Österreichische Geschichte 1699–1815*. Wien: Überreuter, 2004.

Nenad Đ. Ninković
Goran T. Vasin

SERBIAN EDUCATIONAL SYSTEM IN THE HABSBURG MONARCHY FROM
THE GREAT MIGRATION TO THE REFORMS OF MARIA THERESA (1690–1774)

Summary

Until the reforms approved by Maria Theresa in 1774 the education of all nations under her rule was in the hands of the church, especially primary and secondary education. Serbs were no exception in this respect. The schools were looked after by Karlovci metropolitans, bishops, priests and Assemblies. In the towns this was done by rich merchants and craftsmen, again under the patronage of the Orthodox Church within individual parishes. One direction of the development of Serbian schools was characterized by the attempts of Karlovci metropolitans and bishops to open secondary schools that would look like Jesuit grammar schools, whether lower with four grades or complete with six grades. Teachers from Russia were brought to work in them until the middle of

the century, when domestic teaching staff were educated and ready. At the same time significant efforts were invested to provide a secure fund for high schools, which Metropolitan Pavle Nenadović succeeded in 1749 when he established the Clerical Fund. The second direction referred to the foundation of primary schools and payment of teachers, which was the duty of parishioners and churches. Since the 1730's the Russian redaction of the Slavic language and Russian civil orthography entered schools, which contributed to the development of the Slavic Serbian linguistic standard. The number of Serbian primary schools increased during the 18th century and was at the state level, except in Croatia and Slavonia. This was the situation with which Serbs entered the reforms of Maria Theresa and, after accepting them, used all their potential and after 1774 significantly increased the number of their primary schools and since 1791 started establishing secondary schools, which have been working until today.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs
goran.vasin@ff.uns.ac.rs